

Бранислав Стевановић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 321.7:330.342.172
Оригиналан научни рад
Примљен: 20. 9. 2009. г.

СЛОБОДНО ТРЖИШТЕ И ПОЛИТИЧКА СЛОБОДА: МЕЂУОДНОСИ И ЗАВИСНОСТИ*

Резиме

У раду се пропитује теза о јединству политичке слободе и приватне својине које су, уз величање тржишта, остале до данас угаони камен либералне теорије, а поготову економског либерализма. Иако само слободно тржиште може да постигне непринудну координацију људских активности, оно није и идеални регулатор и дистрибутер индивидуалних заслуга: неспутано тржиште нужно производи економске неједнакости чиме се увећава социјална дистанца између друштвених класа и група. Тиме право на неограничено стицање имовине долази у супротност са савременим појмом демократије који инсистира на разноликим облицима учешћа грађана у јавним пословима. Стога се у разматрању демократије, односно постулиране могућности да грађани у политичком процесу делују као равноправни субјекти, мора узети у обзир не само право на стицање богатства, већ и сва друга демократска права и слободе, у првом реду „слобода од немаштине“. Демократско преимућство грађана и њиховог права на аутономију налаже да тржишна привреда мора да има коректив у правима и обавезама демократског правног система, у демократској контроли свих центара друштвене моћи. Резултат тога је да данашње цивилно друштво на Западу укључује у себе и многе категорије које рани либерализам није познавао („социјална правда“, „здравствено осигурање“, „пуна запосленост“, „гарантовани приход“, етс.), а тичу се побољшања услова живота и рада свих његових припадника.

Кључне речи: тржиште, економски либерализам, правна држава, савремена демократија, једнакост, грађанин, државни интервенционизам.

Актуелна глобална економска криза, која је у нашој средини додатно оптерећена и учесталим протестима радника из неуспешно приватизованих државних предузећа, ставила је изнова у теоријску жижу питање међусобних односа својинских права, тржишта и демократије, односно политичке слободе *per se*. Теза од које полазимо представља класичну тезу из либералне традиције и гласи да је слободно тржиште (и с њим повезано право на приватно власништво) од кључног значаја за функционисање савремене демократије. Концентрација богатства у рукама неке мањине може да има негативне последице по демократију само у условима привредне стагнације и успореног економског раста. И обратно, у условима стабилног и убрзаног

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

привредног раста, евентуалне негативне последице економског раслојавања се мање-више успешно неутралишу општим побољшањем услова живота свих припадника друштва, што је у најразвијенијим државама Запада, до сада, углавном и био случај. Како истиче један од данас најпознатијих ортодоксних заступника слободног тржишта, М. Фридман (Friedman):

„Још једна упадљива чињеница, противречна општој представи, јесте да капитализам води мањој неједнакости него други системи организације и да је развој капитализма умногоме смањио степен неједнакости.“ (Friedman 1997:265).

И заиста, нико не може да оспори чињеницу да, упркос повременим кризама, у најразвијенијим капиталистичким друштвима има неупоредиво мање економске неједнакости, него у најнеразвијенијим земљама тзв „трећег света“. Класно-слојна структура грађанског друштва налази се у процесу сталних промена, сходно његовој унутрашњој динамици, с тенденцијом значајног увећања тзв. „средњих слојева“ – који су још од Аристотела проглашени за гаранта стабилности и праведности једног друштвеног поретка. Јединство слободе и својине, уз величање тржишта, остали су до данас угаони камен либералне теорије, а поготову либерализма у економији. Отуд је овом либерализму страни свако интервенисање, свако планирање у привреди – његова „мала“ држава у оштрој је супротности са планирањем и било каквом „планском рационалношћу“. Економски либерализам, разуме се, претпоставља планирање на нивоу појединачних предузећа, али одлучно одбија могућност некаквог успешног „тоталног друштвеног планирања“. Свесна, планска контрола привредних процеса, коју је одвајкада промовисала левица, по мишљењу економских либерала, није ни могућа ни рационална.¹

У пракси се, без сумње, свако планирање економских токова и израда планова на глобалном друштвеном нивоу, најчешће сводило на бирократско „командно“ планирање које се намеће одозго и демотивише непосредне произвођаче материјалних добара. Нарочито је државно планирање у социјалистичким земљама, подразумевало и константно репродуковало строгу хијерархију и обезличење људских односа, задржавајући притом раднике у подређеном економском и друштвеном положају. Тзв. „државни планови“ су, насупротив идеолошким прокламацијама о одлучујућој улози „базе“ друштва, доводили до екстремне доминације политичке моћи над економијом и привредним ресурсима. Модел централно-планске, административне економије произвео је такав привредни систем који је само формално имао нека

¹ Како тврди Ф. Хајек (Најек) „Покушај да се сва економска активност усмери према једном плану покренуо би безброј питања на које би одговор могло да да само морално правило, али на које постојећи морали немају одговора и где не постоји усаглашено гледиште о томе шта треба да се ради.“ (Најек 1997: 94).

тржишна обележја, док је, у суштини, био систем натуралне привреде, сличан феудалном и робовланичком начину привређивања (Максимовић 1993:1155).

У вези са питањем субјекта *својинског права*, свеколика друштвена пракса, а с њом и наука, оповргла је тумачење друштвене и државне својине као својеврсне не-својине, својине без титулара. Једноставно, уколико желе да опстану, и државна и друштвена својина, морају бити тржишно валоризоване. Сходно томе, демократија може имати своје утемељење у економији, само у околностима мање-више слободног и отвореног тржишта, које је неспојиво са тоталним планирањем и некаквом хипер-активном редистрибуцијом економских добара – што је редовно чинила социјалистичка држава. Принципијелно посматрано, свака намера да се на један систематски начин усмерава живот индивидуа, представља атак на њихову слободу и подразумева извесну врсту насиља. У пракси је до сада откривен само један довољно широк и непринудан оквир за доношење колективних одлука на индивидуалној основи, а то је, несумњиво – слободно тржиште. У економском животу читавог друштва, наиме, не постоји никакав “глобални споразум” о редоследу циљева које треба постићи, нити начин њихове реализације. Само слободно тржиште може да постигне непринудну координацију људских активности.²

У условима слободног тржишта, сваки учесник прилагођава своје акције намерама осталих, реагујући при том на информације о ценама, ресурсима и слично. Крајњи исход ових прилагођавања је успостављање извесне равнотеже, тј. лабаве интеграције циљева и активности, подложне сталном редефинисању. Та економска равнотежа ни у једном моменту не укида слободу појединаца, већ на њу стално рачуна. Како истиче Фридман,

„Потрошач се штити од присиле продавца присуством других продаваца са којима може да послује. Продавац се штити од принуде потрошача постојањем других потрошача којима може да продаје. Запослени се штити од присиле послодавца постојањем других послодавца за које може да ради и тако даље. А тржиште ово постиже безлично и без централизоване власти.“ (Friedman 1997:36).

Управо стога што је непринудан и спонтан, тржишни процес је ефикаснији од било каквог централног планирања и дириговања економијом – он омогућава људима да купе оно што желе, а не оно што неко (држава, партија, веће мудраца, etc.) мисли да желе. Фридман га чак упоређује са *политичким системом пропорционалног представљања*: „сваки човек може да гласа, тако рећи, за боју кравате коју хоће и да је и добије; он не мора да види коју боју жели већина и да тада попусти, ако је у мањини.“ (Friedman 1997:39). Слично, разуме се, мисли и Ф. Хајек, кад тржишту придаје и највишу *моралну* димензију:

² Како тврди Фридман ”Размена стога може да успостави сарадњу без принуде. Функционални модел друштва организованог преко добровољне размене јесте *економија слободне размене приватног предузетништва* – оно што називамо конкурентски капитализам.” (Friedman 1997:36).

„Нико не може, осим кроз тржиште, да утврди величину индивидуалног доприноса укупном производу, нити друкчије може да се одреди колика награда мора да буде понуђена некоме да му омогући да изабере активност која ће највише додати протоку укупно понуђених услуга. Наравно, ако се ово друго схвати као морално добро, онда се показује да тржиште производи највиши морални резултат.“ (Хајек 1998а:129).

Супротно тржишту, „командна економија“ производи негативне не само економске, већ и политичке последице, с обзиром да неизбежно води у – тоталитаризам. Држава која у својим рукама држи већину или чак сва економска средства, у стању је да необуздано одређује судбину читавог свог становништва, сведеног на масу индустријских и других радника. У привреди заснованој на безличном тржишту и приватном власништву, пак, ресурси су распршени на мноштво привредних субјеката, што онемогућава концентрацију економске моћи и евентуалне арбитрарне политичке последице које би из ње проистекле. Речју, ако капитализам означава систем такмичења заснован на слободном располагању приватним власништвом, онда је, по логици ствари, демократија могућа само унутар њега, и *vice versa* – „кад потпадне под доминацију колективистичког креда, демократија ће неминовно уништити саму себе.“ (Хајек 1997:109).

Заиста се овим фундаменталним препорукама економског либерализма, посматраним *in abstracto* не може аргументовано приговорити. Имамо ли на уму, у пракси потврђену, историјску истину да без слободног тржишта и приватне иницијативе заправо не може бити ни грађанских слобода, залагање за слободан тржишни поредак утемељен на принципу минималне државне регулације, има своје генерално оправдање. Јер, једино је тржиште заиста у стању да без икаквих уплива централних власти, сопственом логиком (тј. законом понуде и потражње) спонтано координише одлуке произвођача добара и њихових корисника. Иако данас мало ко прихвата чисти „laissez-faire“ принцип у економији, још је мање оних који би да је стрпају у Прокрустову постелу некаквог детаљног планирања. Актуелној држави, наравно, остаје још увек задатак глобалног усмеравања економских кретања у оквиру којих би се субјектима привређивања дала знатна слобода одлучивања, уз стриктно деловање закона тржишта као најмеродавнијег индикатора пословних резултата. У оним случајевима у којима је тржиште недовољно ефикасно, држава, такође, може да пружи извесну заштиту сиромашнима, путем својих јавних служби, што савремена ”држава благостања” управо и чини.

Из претходно наведеног произилази да су слободно тржиште и аутономија привредних субјеката – *conditio sine qua non* човекове слободе, па отуд и демократије, што је, дакако, претпоставка како оног класичног тако и тзв. новог либерализма. Како истиче М. Фридман:

”С једне стране, слобода у економском уређењу сама по себи је компонента слободе у ширем смислу, те је тиме циљ по себи. С

друге стране, економска слобода је и незаменљиво средство за постизање политичке слободе.” (Friedman 1997:28)³

Претходној констатацији, међутим, ваља приступити с опрезом, јер су у либералној мисли приватна својина и слободно тржиште, одвајкада само *нужни* али не и *довољни* услови (политичке) слободе. Укратко, „историја само подсећа да је капитализам *неопходни услов* за политичку слободу. Јасно је да то *није довољан услов*” (Friedman 1997:30, курзив Б. С.). Демократски процес *per se* не може бити ”загарантован” некаквим пуким постојањем приватне својине, јер је ова постојала (па и данас постоји) и у ауторитарним и диктаторским режимима. Тако се, на пример, фашистичка Италија, Немачка, Шпанија, царска Русија и Јапан пре II светског рата, не могу означити као политички слободна друштва – иако је у свима њима приватно предузетништво било основни облик организације привреде. Р. Дал (Dahl) примећује да „екстремни случајеви – као у Италији, Немачкој и Јапану – показују да једна врста приватног власништва може да коегзистира чак и са друштвеним поретком са централном доминацијом” (Дал 1997:69). Без извесних „правила игре” која пре свега гарантује *демократска правна држава*, приватна својина и слободно тржиште, строго узевши, нису довољни ни за саму „грађанску привреду” која треба да је материјална база демократије.⁴

У једној од својих новијих књига и Ф. Фукујама/Fukuyama (Фукујама 2007) се и те како дотиче теме о *неопходности постојања демократских, правних држава*, говорећи о извесним „слабим“ и „пропалим“ државама, премда пре свега као извору неких светских проблема попут сиромаштва, СИДА-е, илегалне производње дроге или тероризма. У фокусу његове пажње, дакле није изградња стабилних демократија по свету *per se*, већ чињеница да су након 11. септембра 2001, „пропале“ државе постале претња светској заједници, што ће рећи најразвијеним земљама Запада. Стога „грађење држа-

³ Овоме треба додати и значај *приватне својине* као такве, о чему смо подробније писали на другом месту (Стевановић 2008:23-40). Изузимајући марксизам и њему сличне радикал-утопистичке концепције, како истиче Ф. Нојман (Neumann) – „постоји скоро потпуна сугласност политичке теорије о великом значењу приватног власништва” (Naumann 1974:110). Сличног је мишљења и Р. Дал по коме је демократија у пракси увек тесно повезана са приватним власништвом над средствима за производњу: „Пада у очи чињеница да су чак и данас у *свакој* земљи где постоји полиархија средства за производњу већим делом приватно власништво. Насупрот томе, *ниједном* земљом у којој су средства за производњу углавном власништво државе или (...) „друштвено власништво“ не управља полиархија.” (Дал 1994:137).

⁴ Како истиче Р. Роуз (Rose) „развој тржишних механизма је нужан, али не и довољан услов за грађанску привреду, која такође захтева од појединаца и фирми да поштују права својине, уговора, опорезивања. Ако се то не догоди, резултат ће бити неграђанска привреда, у којој тржиште функционише без обзира на право, а држава не можа да сакупља порезе на које грађане обавезује закон” (Роуз 1991:142-143).

ве“ постаје једно од кључних питања, само је још потребно пронаћи најбољи начин за преношење постојећих јаким институција у земље у развоју. Како слабе државе представљају огроман стратешки изазов, „Сједињене Државе (су) преузеле на себе нове одговорности за грађење нација у Авганистану и Ираку, након својих војних акција у тим регионима” (Фукујама 2007:8).

Како било, чак и из своје скучене идеолошке перспективе (која заправо тежи оправдавању директног мешања великих и развијених земаља у унутрашња питања земаља у развоју), Фукујама исправно закључује како је будућност модерне државе у јачању оних институција које су од суштинског значаја, што се пре свега односи на институције *правне државе*. Фукујама признаје како је првобитни став развијених земаља – да је у земљама у транзицији најважније смањити делокруг државних функција и по сваку цену „приватизовати“ – био неисправан и без основа. У помоћ позива и М. Фридмана кога смо и ми у нашем тексту досад више пута цитирали, а који се у међувремену покајао што је након рушења социјализма, земљама у транзицији саветовао само три речи: приватизујте, приватизујте, приватизујте. Погрешио сам, истиче Фридман у једном интервјуу из 2001. (а преноси Фукујама), јер се испоставило да је „владавина права вероватно важнија основа од приватизације“ (Фукујама 2007:30). У закључном поглављу књиге, Фукујама поентира како је основни задатак међународне „заједнице“ управо „грађење држава“ у slabим и пропалим земљама. Тај кључни фактор очувања светског поретка, који потенцира поменути аутор, уједно сведочи и о својеврсном повратку концепту нације-државе. Они који су заговарали „сумрак суверености“ нису успели да нађу успешну замену за суверене нације-државе, чије ће уметности грађења државе бити и надале најзначајније компоненте националне моћи, једнако као и примена традиционалне војне силе у циљу одржања „светског поретка“.

Однос између економске слободе и демократије, је, према томе, сложен и нимало једностран. Посматрано као средство за освајање и обезбеђивање политичке слободе, постојање приватне својине и слободног тржишта је, наравно, веома важно. Приватна својина и слободно тржиште, сами по себи, врше снажан утицај на концентрацију или дистрибуцију друштвене моћи, тј. доводе до релативног одвајања политике од економије и омогућују њихову конкуренцију и избалансиран утицај. Али то не значи да се (политичка) демократија може свести на власничка права и необуздано тржиште. Најпре, како истиче Ф. Нојман (Naumann), ”вриједност политичке слободе је апсолутна; вриједност је власништва обзиром на њу пуко релативна” (Naumann 1974:111). Тако на пример, сви демократски уставни допуштају могућност одузимања власништва уз примерену накнаду. Обратно, ниједан цивилизован устав не би никада могао допустити одузимање живота или слободе неког човека у „јавне сврхе”, без обзира на обилату накнаду.

Друго, ако је приватна својина услов слободе *per se*, како онда стоји ствар с онима који је врло мало или уопште не поседују? Чини се да је марксистички приговор о недовољности „политичке еманципације“ у условима *изразите* економске неједнакости људи, од трајног значаја. Која је вредност „универзалног признања“ у либералној демократији ако капитализам перманентно ствара такву економску неједнакост која *ipso facto* имплицира неједнако признање. На ово не утиче ни повећање општег благостања, зато што ће увек бити оних који су релативно сиромашни.

Из претходних разлога, разговор о слободи у демократији не може бити апсолвиран истицањем само једног права – права власништва. Желео неко то или не, свака демократија, па и њен најсавременији облик (актуелна либерална демократија) подразумева идеју *једнакости*, а она се не може помирити са оштрим социјалним разликама које нужно производи логика тржишта и њему инхерентна тежња за индивидуалним богаћењем. Савремени истраживачи демократије Х. Линц (Linz) и А. Степан, с правом истичу да нема учвршћене демократије у диригованој привреди, али и да никад неће бити модерне консолидоване демократије у једној „чисто тржишној привреди“ (Линц, Степан 1998:26). Тзв. „социјална држава“ или „држава благостања“, која се протеклих деценија формирала на Западу, првенствено реагује на ову неспорну чињеницу, па извесном редистрибуцијом богатства интервенише у привредним процесима, чинећи сталне уступке радницима и нижим средњим слојевима. Смањујући економске неједнакости, социјална држава утиче на равномернију расподелу „животних шанси“, што ће рећи прерасподелу не само економских већ и свих осталих друштвених добара (политичких, културних etc.).

Неолибералистичко строго довођење у везу приватне својине, тржишта и демократије, дакле, садржи неколико проблематичних момената, на које у овом раду управо желимо указати. Прво што би се Хајеку и Фридману могло приговорити је то да савременој демократији (како потврђује и сама пракса у високоразвијеним земљама), заправо више одговара принцип *плурализма својинских облика*, него принцип приватне својине. Историјски развој је, наиме, у доброј мери релативизовао принцип искључивог остваривања својинског права на основу приватне имовине. Многи историјски облици приватне својине преплићу се са супротним полом својинске структуре – са колективном својином. Јачање улоге државе у економском животу, довело је до извесне де-персонализације субјекта власништва и дисоцијације власничког права на *право коришћења* и *право управљања*. Као последица тога, настала је тржишна конкуренција између различитих облика својине: приватне, акционарске, задружне, државне (јавне), etc, - која је дала најповољније економске и друштвене услове за развој савремене демократије.

Следећа озбиљна унутрашња слабост неолиберализма, огледа се у његовом ставу према кључној идеји демократије коју смо већ поменули –

идеји *једнакости*. Ради се заправо о његовом готово идолопоклоничком односу према тржишту, које ту једнакост стално провоцира и доводи у питање. Хајеково и Фридманово тумачење једнакости, као и код већине других либералних мислилаца, заправо не иде даље од „једнакости пред законом” или ”признате жеље за признањем” (Фукујама). Сматрати да спрега државног планирања и тржишне утакмице производи све саме негативне последице и на економском и на друштвеном плану – представља својеврсни политички далтонизам и указује на још увек присутна идеолошка ограничења неолиберализма. У мери у којој постојеће имовинске разлике које потврђује „слободно тржиште”, тумачи као резултат различитих „природних способности индивидуа” а не њиховог актуелног социјалног положаја, неолиберализам се претвара у конзервативну идеологију и апологију пуког *status quo*-а.

Тржиште јесте *досад најбољи*, али *не и идеални* регулатор и дистрибутер богатства и индивидуалних заслуга. Највећи део друштвених неједнакости у грађанском друштву не настаје „неутралном игром тржишних сила” већ по основу конкретног социјалног положаја појединаца, тј. њихове материјалне животне ситуације. Стога је Н. Бобио у праву, кад на једном месту истиче да (економски) либерализам и демократија – „нису баш потпуно компатибилни” (Бобио 1990:131). Разлику између неолиберализма и демократије, овај италијански аутор види као разлику између економског предузимача чија је тежња максимализација *профита* и политичког предузимача чија је тежња максимализација моћи путем лова на *гласове*. Изгледа да, у суштини, не постоји начин било каквог успешног помирења ова два „тржишта” (економског и политичког), па Бобио закључује: „Нема те невидљиве руке која би могла да усклади ова два лика упркос њиховој вољи” (Бобио 1990:132). По британском писцу Д. Хелду, пак, Хајеков модел либералног слободног тржишта, је у супротности са актуелним капиталистичким *корпоративним системом* – кога карактеришу олигополске структуре, економска ривалства регионалних блокова моћи, мултинационалне компаније као и сложен систем економских ограничења.⁵

Из претходног произилази да економско-либералистичка „планофобија” има свој духовни корелат у обоготворавању тржишта као, наводно, једино рационалног начина регулације привреде. Кад би заиста било тако, међутим, не би долазило до повремених крупних ломова у крилу капиталистичке тржишне привреде. Заиста, могли би се сви, заједно са нашим аутором З. Видојевићем, гласно запитати:

⁵ По Хелду – „ово није свет у коме су тржишта слободни механизми колективног избора. Хајек посебно, а нео-либерализам уопште, пројектују слику тржишта као механизма координације који је ‘лишен моћи’. Но, поступајући на тај начин он потпуно занемарује колико економска моћ деформише демократију” (Хелд 1997:284).

„Откуд онда кризе хиперпродукције које су повлачиле за собом дуготрајну структуралну кризу привреде и друштва у целости, услед чега је и дошло до кензијанског преокрета? Откуд банкротства, монополи, и олигополи, као и законодавство против њих?“ (Видојевић 1997: 104).

Не само да тржиште није потпуно рационалан начин регулације привреде, већ слепа игра тржишних сила може довести до урушавања начела једнакости, које, пре или касније, може угрозити и сва остала начела и претпоставке савремене демократије, па и саму слободу тржишта. Препуштање тржишта стихији, тј. спонтанитету доводи до економских неједнакости, а можда и до осиромашења великог дела популације. То чини изгледним сукобе око расподеле друштвеног богатства којима се угрожава опстанак не само политичке демократије, већ и друштва као целине. Речју, претерана економска зависност становништва намеће оштре границе политичкој партиципацији, јер су тржишни односи и „односи моћи“ (Д. Хелд) који могу итекако да деформишу демократски процес.

Нерегулисано тржиште нужно производи неједнакости, чиме се увећава социјална дистанца између друштвених слојева, као и економска моћ једних људи на рачун других. Право на неограничено стицање имовине, које је истакла класична либерална теорија, тиме долази у супротност са *савременим појмом демократије* који инсистира на *разноликим облицима учешћа грађана у јавним пословима*. Ма колико је условљавали, слобода је, ипак, недељива – изостанак слободе у једној области, нужно повлачи за собом последице у свим осталим областима њеног испољавања. Стога се у обзир мора узети не само право стицања богатства, већ и сва друга демократска права и слободе, у првом реду „слобода од немаштине“ која чини једну од четири чувене *слободе човека* изнете у Рузвелтовом (Ф. Д. Рузвелт/Roosevelt) прогласу из 1941. године.⁶ Необузdana слобода акумулације богатства у условима све веће концентрације, централизације и бирократизације економског живота (која је евидентна), један је од темељних изазова демократији, тј. постулираној могућности да грађани у политичком процесу делују као *равноправни субјекти*. Утопија слободног тржишта коју заговара неолибералистичка концепција, пренебрегава и чињеницу да се производна активност данас одвија у строго хијерархијски организованим предузећима у којима већина нема удела ни у власништву, ни у одлучивању.⁷

⁶ Рузвелтов проглас од 06. 01. 1941. формулисао је четири основне слободе човека: 1. слобода *говора и изјашњавања*, 2. слобода *вероисповести*, 3. Слобода од *немаштине* и 4. слобода од *страха*; (наведено према: Завадски 1975:37).

⁷ И све то, упркос чињеници, како истиче Хелд – „да се од сваког запосленог очекује да ради у корист свих, као и чињеници да одлуке, политике и стратегије ових економских операција имају велики утицај на друга средишта моћи, од здравља и социјалног благостања до политике“ (Хелд 1997:285-286).

Само јако идеолошки заслепљен „тржишни догматизам” може да не види да у реалности велике мултинационалне корпорације имају енорман утицај на политику, услед чега актуелна либерална демократија нужно производи и привилеговане положаје одређеним групацијама становништва. Уз то, економске политике свих држава морају да прате захтеве међународног тржишта које је под превалентним утицајем крупног капитала, што данас представља главни извор напетости између либералног капитализма и демократије „као такве“. Према томе, тржишни механизми по себи нису у стању да обезбеде демократско уређење друштва. За то су потребна додатна упоришта у самом друштву, а пре свега брига о питањима расподеле, тј. о „социјалној правди”.

Проблем на који овде указујемо не своди се на критику капитализма *in toto*, већ на критику једног, неолибералистички идеализованог и дивинизованог „слободног тржишта” какво заправо више нигде не постоји.⁸ Како сада ствари стоје, и поред повремених криза, нема економски прихватљиве алтернативе капитализму, али то не значи да се „демократски чвор” у овој области може „развезати” одбацивањем сваког економског планирања на глобалном нивоу и било какве економске регулативе. Демократско „преимућство” *грађана* и њиховог права на *аутономију*, које је изнедрила сама либерална традиција, желео то неко или не, данас за собом повлачи значајна ограничења у области производње и својинских права. Тржишна привреда, мора да има свој коректив у правима и обавезама демократског правног система, у демократској контроли свих центара друштвене моћи, па и оних економских.⁹ Знатан уплив државе у економске токове, сам по себи, говори о великој сложености савременог капитализма, као и о његовој објективној немогућности да тај уплив битније смањи а да притом не угрози сопствено функционисање. Стога правна држава у условима високо развијеног и комплексног „позног” капитализма, не може бити ни „минимална држава”, што траже економски неолиберали, нити „држава – ноћни чувар”, као у чувеној Ласаловој (Lassalle) формулацији. Она то заправо никада није ни била, чак ни у златно доба либерализма.¹⁰ Либерална држава је *правна*

⁸ Како истиче Р. Дал – „ни у једној земљи није потпуно преовладала саморегулишућа тржишна привреда, или, ако јесте, то није дуго трајало. Свуда је еволуција капитализма доносила редукцију аутономије економских организација и, с тим у вези, повећање контроле коју врше и држава и друге неекономске јединице” (Дал 1994:139).

⁹ „Демократија која не омогућује политику која позитивно делује у домену јавних добара, образовања, здравства и саобраћаја, као и у систему ублажавања негативних последица поремећаја на тржишту по грађане и отклањања великих неједнакости - не би могла да се одржи.” (Линц, Степан 1998:28).

¹⁰ Како примећује Нојман – „Никада се политичкој знаности не чини лошија услуга но када се тврди да је либерална држава ‘слаба’ држава. Либерална је држава била увијек толико јака колико су то околности захтијевале. Она је освојила велика коло-

држава, држава у којој „владају закони а не људи” и почива на сили и закону, на суверенитету и слободи. Управо је модерном грађанству био потребан суверенитет државе да би уништило локалне и партикуларне (феудалне) силе, истиснуло цркву из световних послова и успоставило јединствену управу, осигурало границе и финансирало све те задатке. На директан начин, то истиче Р. Роуз:

”Држава је та, а не тржиште, која законски уређује својинска права. Држава је та, а не тржиште, која обезбеђује да се уговори спроводе. Држава је та, а не тржиште, која одржава јавни ред и ствара безбедне услове који подстичу инвестиције. Исто тако, држава има експлицитне економске функције, као што је управљање централном банком и штампање новца. Ово нису радикалне идеје. Оне су биле познате творцима америчког Устава, као и Гледстону и Дизраелију. *Rechtsstaat* – држава заснована на праву, а не на сили – претходи трагању за профитима на тржишту.” (Роуз 1991:151).

Тржиште није понајбољи начин за дистрибуцију вредности и заслуга у неким битним областима друштвеног живота (здравство, образовање, екологија etc.) које, стога, морају и надаље спадати у домен компетенција државе. Неолиберална критика „welfare state” има свог оправдања само уколико реагује на њене превелике редистрибутивне захвате. Трошкови „јавних служби” и драстично повећање захтева одређених друштвених група, понекад угрожавају профитабилност капитала и опстанак читавог система друштвене репродукције – што може водити опасностима од неког новог „колективизма”, односно егатазма. Данас, међутим, у свету нема ниједне државе која би се у име некакве неодређене „слободе привређивања“ одрекла права (и обавезе!) глобалног усмеравања економских токова, мерама макроекономске и социјалне политике.

Актуелни државни интервенционизам, разуме се, оставља широк простор деловању тржишта, али је, уједно, и главна противтежа његовој стихији. Он није у противуречности са демократијом, јер ова *per definitionem* подразумева остваривање начела аутономије како у (уже) политичкој, тако и у свим осталим областима друштва, па чак (премда више перспективно) и у економији. Наиме, уз сва лоша историјска искуства са „радничким самоуправљањем”, „радничким саветима” и другим формама „ослобађања” у привреди, ова важна сфера живота не би смела остати сасвим по страни од процеса свеколиког „демократског пресврставања друштва”. Демократија не може област производње једноставно „оставити на миру” само зато што су се сви досадашњи покушаји њеног „демократизовања” изјаловили и показали као неуспешни, претежно иделошки вођени пројекти.

нијална царства, водила ратове, угушивала устанке у својој унутрашњости и за дуго вријеме очувала своју моћ” (Neumann 1974:74).

Има ли, и у којој мери, простора за демократију у овом „царству нужности”, како су га марксисти понекад називали, може рећи само време пред нама и политичка борба радника, овај пут помоћу њихових *аутентичних* синдиката. Данас економска (или „индустријска”) демократија, подразумева, пре свега, извесну *партиципацију* запослених у процесу одлучивања у предузећима, како по основу рада тако и по основу власништва. Предалеко би нас, међутим, одвело да на овом месту покушамо да прецизирамо како би требало да изгледа некакав нови глобални однос између тржишне економије и политике, и то онај који би поштовао једнако (демократско) право људи за сопственим самоодређењем. Уосталом, проблематика односа између економије и политике и *vice versa*, је нешто о чему политички писци не престају да размишљају, чак и онда кад покушаји њиховог „помирења” никако не дају праве резултате.

Основна интенција овог текста била је да подвуче да се савремена демократија не може замислити без јасно регулисаних права својине, која су још у раној либералној мисли протумачена као основ човекове слободе као такве. Економска делатност присвајања ствари уједно је и начин човекове самореализације, и иде уз бок (политичкој) „борби за признањем” појединца као личности, као аутономног бића. Исто тако, историјски је потврђено да без слободног тржишта и приватне иницијативе не може бити грађанских слобода. У економији која је фундирана на приватној својини и имперсоналном тржишту, средства и добра су расподељена на мноштво привредних субјеката које онемогућава концентрацију економске моћи али и политичку арбитражу по питању њихове расподеле. Али то не значи да је тиме дефинитивно превладан конфликт између либерализма и колективизма, јер је он само форма дубље противуречности грађанског друштва – подељеног између начела *једнакости* и начела (индивидуалне) *слободе*, унутар кога *de facto* ниједна идеологија не може однети трајну победу.

Јер, крах реал-социјализма не значи и неповратну историјску победу либерализма, поготово не оног „изворног” или „класичног” који је апсолутизовао приватну својину, слободу тржишта и капиталистичку рационалност. Протоком времена, либерализам се и сам мењао и кориговао, а сличан процес пратио је и демократску левицу која још увек постоји и није без политичког утицаја. Резултат тога је да данашње *цивилно друштво* укључује у себе и многе категорије које рани либерализам није познавао („социјална правда”, „здравствено осигурање”, „пуна запосленост”, „гарантовани приход”, etc.), а тичу се побољшања услова живота и рада свих његових припадника. Како резимира Р. Дал – ”није вероватно да ће се систем компетитивног капитализма одржати на основу снаге индивидуалног егоизма. *Да би се сам систем одржао потребна је добра воља, чак и алтруизам*” (Дал 1994:184).

И неки од најпознатијих теоријских експонената *политичког либерализма* у прошлом веку, били су више него свесни колико опасности по

демократију са собом носи неограничена „економска слобода”. Један од њих, К. Попер, је сматрао да неограничена економска слобода може да укине саму себе, баш као и неограничена физичка слобода, јер они који поседују вишак хране могу принудити оне који гладују на наоко „слободно” прихватање ропства без употребе насиља (Попер 1993 II:152). Овај, иначе, љутити критичар колективизма и К. Маркса/Marx (кога је с правом сврстао у групу „лажних пророка”), залаже се ни мање ни више до за – заштиту економски слабих од економски јаких појединаца и група. „Морамо – каже овај аутор – тражити да неконтролисани *капитализам* пружи могућности *економском интервенционизму*” (Попер 1993 II:153). У предговору своје књиге на српском језику, Попер још истиче да на Западу људи живе у неком „благом облику социјализма”, тзв. држави благостања, те да је и сам наклоњен „благом облику државе благостања”. Једном речју – „држава мора да буде спремна да помогне онима који живе у беди” (Попер 1993 I:16-17).

Још један веома познати заговорик политичког либерализма у XX веку, И. Берлин, сматрао је да либерализам и државна интервенција у привреди – нису противречни једно дугом. У фокусу његове пажње је, додуше, *essentia* либерализма, тзв. „*негативна слобода*” – слобода појединаца од „спољашњих сила” из које се изводи и могућност њихове слободе али и могућност бескрајне акумулације индивидуалног богатства. Резервисан према „позитивној слободи” („слободи – за”) за коју тврди да се најчешће преобраћа у апотеозу власти, Берлин такође сматра да без „минимума услова” које обезбеђује држава, ни групе ни појединци не могу уживати ни најмањи степен саме „негативне слободе”. Не бежећи од метафора, свој став по овом питању, он резимира на следећи начин:

”Слобода за вукове често је значила смрт за овце. Мислио сам да данас не треба посебно истицати причу о крвавом економском индивидуализму и необузданој капиталистичкој утакмици.” (Берлин 1992:49).

Све у свему, хтео то неко или не, либерализам је доживео еволуцију која вишеструко надмашује његове ране вредносне и теоријске оквире. То се можда и понајбоље види на примеру Џ. Ролса (Rawls), за кога се не може са сигурношћу рећи да је либерал, с обзиром на то да је у његовом делу присутно толико тога „социјалдемократског”, да га је можда примереније назвати „пост-либералом” или, пак, највећим левичаром међу либералима. Јер, у његовој (номинално политичко-либералној) концепцији „правде као непристрасности”, друштвене и економске неједнакости могу да постоје само ако задовоље следећа два услова:

”Прво, треба да буду везане за положаје и службе који су отворени за све под условима непристрасне једнакости могућности; и, друго, оне треба да буду од највеће користи члановима друштва у најнеповољнијем положају.” (Ролс 1998:37-38).

Мисли свих поменутих аутора, у мањој или већој мери, подупиру тезу да савремена демократија претпоставља постојање приватне својине и тржишта, али и да се у њима не исцрпљује. Законски (*de jure*) загарантована начела једнакости и слободе, не значе ништа уколико стварно (*de facto*) не могу да се остваре, док с друге стране, и тржиште и приватна својина могу лагодно да постоје и најауторитарнијим режимима, без могућности да их промене својом снагом. Између политичког либерализма и економског либерализма, очито, не може да стоји знак једнакости. Или, како каже Нојман:

”Економијски и политички либерализам нису близанци. Hobbes је био економијски либерал, а политички апсолутист, Locke економијски меркантилист, а политички либерал. Економијски се либерализам може помирити са сваком политичком теоријом.” (Naumann 1974:219).

Ипак, кад се једном нађу на истом послу еманципације индивидуа и читавих народа, њихова судбина постаје заједничка: истински размах привреде претпоставља правну државу, која, да би била демократска, мора бити подложна контроли народа; и обратно, да би народ био слободан, потребно је да грађани који га сачињавају буду и власници својине чија би се вредност, где год је то могуће, проверавала на тржишту. Кад то није могуће, преостаје могућност обраћања држави и позивање на начело демократског универзализма, односно једнакости. Држава мора имати одговорност за успешно функционисање привреде, да би се створили услови за што већу ”једнакост шанси”, тј. проширило поље за слободу избора и индивидуалну самореализацију њених грађана – које заједно чине саму срж савремене демократије.

Литература

- Friedman, M. (1997) *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Нови Сад: Global book.
Hayek, A. F. (1997) *Put u ropstvo*. Novi Sad: Нови Сад: Global book.
Hayek, A. F. (1998) *Поредок слободе*. Нови Сад: Global book.
Хајек, ф. Ф. (1998а) *Кобна идеја*. Подгорица: ЦИД.
Хелд, Д. (1997) *Демократија и глобални поредак*. Београд: “Филип Вишњић”.
Naumann, F. (1974) *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
Берлин, И. (1992) *Четири огледа о слободи*. Београд: Нолит.
Бобио, Н. (1990) *Будућност демократије, Одбрана правила игре*. Београд: “Филип Вишњић”.
Видојевић, З. (1997) *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: ЦЗСИ, ИДН.
Греј, Ц. (1999) *Либерализам*. Подгорица: ЦИД.
Дал, Р. (1994) *Дилеме плуралистичке демократије*. Београд: БИГЗ.
Дал, Р. (1997) *Полиархија*. Београд: “Филип Вишњић”.
Линц, Х., Степан, А. (1998) *Демократска транзиција и консолидација, Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*. Београд: “Филип Вишњић”.
Максимовић, И. (1993) „Својина“, у: *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација.
Полањи, К. (2003), *Велика трансформација: политичка и економска исходишта нашег времена*. Београд: „Филип Вишњић“.

- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Плима пророчанства: Хегел, Маркс и последице*. Том II, Београд: БИГЗ.
- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*. Том I, Београд: БИГЗ.
- Ролс, Џ. (1998) *Политички либерализам*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Роуз, Џ. (1991) *Ка грађанској привреди*. Трећи програм, бр. 90-91.
- Силвестер, З. (1975) *Држава благостања*. Београд: Радничка штампа.
- Стевановић, Б. (2008) Својина, политичка слобода и демократија, *Годишњак за социологију*, Филозофски факултет, Ниш, бр 4.
- Фукујама, Ф. (1997) *Крај историје и последњи човек*. Подгорица: ЦИД.
- Фукујама, Ф. (2007) *Грађење државе, Управљање и светски поредак у двадестпрвом веку*. Београд: „Филип Вишњић“.

Branislav Stevanović

Free Market and Political Freedom: Inter-relations and Dependences

Summary

Text deals with thesis about unity of political freedom and private property, which together with glorification of the free market, still represent starting place of liberal theory, especially of economic liberalism. Although only free market can reach coordination of people's activities without restrain, market as such is not an ideal regulator and distributor of individual merits: totally uncontrolled market inevitably produces economic inequalities, thus makes a bigger social distance between different social classes and groups also. In that way, the proprietorship collides with current notion of democracy that insists on various ways of citizens's participation in public affairs. Therefore in thinking about democracy, or on postulate possibility of citizens to act as equal subjects in political process, one should take into consideration not only the "right to become rich", but all the other democratic rights and freedoms too, especially the "freedom from want". Democratic priority of citizens and their right on autonomy requires that market economy should have the corrective in rights and obligations of democratic juristic system, in democratic control of all of the centers of social power. As a result, today's civil society in the West includes many categories that early liberalism did not know ("social justice", health insurance", "full employment", "garanted income", etc.) with the purpose of improvement of conditions of life and work of all its members.

Key Words: Market, Economic Liberalism, the Rule of Law, Current Democracy, Equality, Citizen, State Interventionism